



ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Ю. А. МИЦИК (Київ)

З ДОСЛІДЖЕНЬ ІСТОРІЇ ПЕРЕЯСЛАВСЬКОЇ РАДИ 1654 р.

ЕТЮД I

З джерелознавчих досліджень над документами договору 1654 р.

У січня 1654 р. відбулася Переяславська рада. Її ґрунтовним спеціальним дослідженням займалась відносно невелика група істориків (тут не йдеться про популярні та публіцистичні писання). До їх числа можна віднести О. Апанович, М. Брайчевського, П. Буцинського, М. Грушевського, Г. Карпова, І. Крип'якевича, В. Липинського, О. Оглоблина-Мезька, В. Прокоповича, П. Шафранова, Ф. Шевченка, В. Щербину, А. Яковліва та деяких інших. Але й досі ця надзвичайно складна проблема недостатньо вивчена насамперед через існуючі до недавнього часу штучні заборони й обмеження, а також брак джерел.

Оригінал договору не могли знайти вже через 15 років. Тоді Посольський приказ звернувся до гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного, котрий панував у 1669—1672 рр., щоб він розшукав і надіслав до Москви всі договори України, починаючи з 1648 р., з Річчю Посполитою та Московською державою. Многогрішний надіслав копії деяких договорів (Зборівський 1649 р., Білоцерківський 1651 р.), але "Богданових статей" йому не вдалося виявити. Це не дивно, коли врахувати, що Чигирин перебував у вирі військових дій, особливо у 1664 р. (Пізніше Чигирин буде знищений внаслідок турецької навали 1677—1678 рр. й підриву московськими військами його оборонних споруд у 1678 р.).

Відомо, що й Петро I наказував провести відповідні пошуки у московських архівах, але й тоді його не змогли знайти. **Підкреслимо, що його не могли знайти вже тому, що договору 1654 р. не існувало у звичайному для дипломатичної практики вигляді.** В кращому випадку можна було сподіватися на знахідку остаточного варіанта тексту т. зв. "Березневих статей" — найголовнішої частини договору 1654 р. Слід вказати на його важливу специфічну особливість, яку часто не враховують: він складався з кількох комплексів документів, а не лише з "Березневих статей" •.

Власне, "Березневі статті" збереглися у трьох чернетках-редакціях, а саме:

1. "20 статей" — запис приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду 23(13) березня 1654 р.²

2. "23 статті" — чолобитна від імені гетьмана та Війська Запорізького, подана представникам московського уряду 24(14) березня 1654 р.^{3,4}

3. "11 статей" — скорочена і змінена редакція "23 статей", представлена московському урядові 31 (21) березня 1654 р.⁴ Нам вдалося встановити, що писці, які створювали список "11 статей" ("Степан та Тимофей, да Михайло"), були українцями, перекладачами Посольського приказу, студентами Києво-Братського (Могилянського колегіуму), які у 1650 р.

переселилися з Гадячого та Києва до Москви. Це — Степан Степанович Кольчинський, Тимофій Лук'янович Топоровський і Михайло Федорович Кульчинський (Кульчинський, Колчицький). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського — Григорій, були прийняті на службу до Посольського приказу 16(6) вересня 1651 р. і займалися там перекладами російською мовою з української, польської, латинської та грецької різних документів і книг, наприклад твору Сильвестра Косова "Paterikon", видрукованого польською мовою у друкарні Києво-Печерської лаври 1635 р. Т. Топоровський був перекладачем у складі відомого московського посольства до Речі Посполитої у 1653 р. Б. А. Репніна-Оболенського, а С. Кольчинський — єдиним, крім татарина Біяля Байцина, перекладачем у посольстві 1654 р. в Україну боярина В. В. Бутурліна⁵.

Варто зазначити, що широковідомі "14 статей", або ж "Переяславські статті", які видавалися московським урядом за остаточну редакцію "Березневих статей", насправді не були нею. Вони були договором 1659 р. і мали інший характер порівняно з договором 1654 р. "14 статей" були підписані в Переяславі після поразки України в російсько-українській війні 1658—1659 рр. гетьманом Юрієм Хмельницьким та представником московського уряду князем А. М. Трубецьким, причому останній представив Юрію Хмельницькому цей договір як автентичні "Богданові статті" 1654 р.

Детальний аналіз змісту згаданих трьох редакцій "Березневих статей" із встановленням розходжень між ними та поясненням причин цього дав А. Яковлів⁶, і тому немає потреби розглядати дане питання. Вкажемо тільки, що основне ядро "статей" в усіх трьох редакціях тотожне, а віддати перевагу котрійсь з них — немає достатніх підстав.

"Березневі статті" треба розглядати в тісному зв'язку з царськими резолюціями на їхні пункти, а також з відповідними царськими грамотами. Так, саме в царських грамотах знаходимо апробацію чисельності реєстру Війська Запорізького в 60 тис. козаків.

Більшість статей, поданих 24 березня 1654 р., було прийнято й підтверджено жалуваними грамотами Олексія І. Необхідно врахувати також два послання Б. Хмельницького до царя з проханням про ствердження окремих пунктів договору або ж прав та привілеїв відповідними царськими жалуваними грамотами. В цих листах, а також в усній інформації гетьмана українським послам до Московської держави йшлося про ствердження "прав і вольностей" України, окремих пропозицій та пунктів угоди⁷. У відповідь були видані 4 царські жалувані грамоти, які підготував думний дяк Алмаз Іванов, а переписали з чернеток Федір Орехов, Андрій Іванов та Тимофієв. У першій проголошувалося прийняття України до складу Московської держави, але водночас підтверджувалися "права й вольності" всіх категорій її населення⁸. Другою грамотою, дуже великою за своїм обсягом, підтверджувалися деякі "права й вольності" Війська Запорізького з числа тих, що згадувались у "23 статтях", а саме в пунктах 1, 2, 5, 7, 13, 14⁹. Ще дві грамоти були видані відповідно до 5-го пункту "23 статей" та усного наказу українським послам. Цар підтверджував тут передачу "на гетьманську булаву" Чигиринського староства¹⁰, а також Гадячого та Гадяцької "волості" (у приватну власність Б. Хмельницькому та його нащадкам)¹¹. Ще чотири грамоти були вручені при відправленні назад в Україну посольства Павла Тетері й Самійла Зарудного.

Слід зазначити, що не тільки з посольством Тетері й Зарудного треба пов'язувати укладення договору 1654 р., як досі вважалося. Деякі пункти договору обговорювались в Москві наступним українським посольством, яке очолював Філон Гаркуша, котрий був, до речі, родичем Б. Хмельниць-

кого. 21(11) квітня 1654 р. відбулися переговори Гаркуші з царем, а також з боярами В. І. Морозовим, І. Д. Милославським, В. В. Бутурліним та Г. Г. Пушкіним. 22(12) квітня 1654 р. на гетьманські пропозиції, передані в усній формі Ф. Гаркушею, була дана царська жалувана грамота, якою знову стверджувалися "права й вольності" Війська Запорозького. В ній, зокрема, говорилося: "...Писали к нам, великому государю,, ты, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское с гонцом своим Филоном Гаркушею, чтоб нам, великому государю, ...права и привилія, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданные, утвердiti...И мы,...на то милостиво изволили прежние ваши права и привилія, и свободы, и добра утвердiti и нашими государскими грамотами укрепiti велели...И хотим...по нашим жаловальным грамотам на ваши права и привилія, и свободы, и добра содержать навеки крепко и нерушимо, безо всякого применения" ¹².

По шістьох дуже важливих пунктах з 23-х не було досягнуто згоди, принаймні збережені редакції цього не показують; зафіксовано тільки протилежні позиції обох сторін. Це стосується, наприклад, статті про зовнішню політику України. Якщо український уряд прагнув провадити самостійну зовнішню політику, то московський уряд намагався заборонити йому зноситися з Річчю Посполитою та Османською імперією, обмежуючи цим самим суверенітет України. У збережених редакціях "Березневих статей" немає відповіді на те, яким чином було розв'язано це та інші спірні питання. Вони, очевидно, не були тоді вирішені і мали вирішуватися, так би мовити, "у робочому порядку". До того часу кожна сторона в своїй практичній діяльності виходила з свого розуміння конкретного пункту договору. Так, коли московський уряд не допустив у 1656 р. у Вільно українську делегацію на переговори з представниками Речі Посполитої та ще й уклав сепаратний мир (точніше, перемир'я) з Річчю Посполитою, чим грубо порушив договір 1654 р., український уряд сповна віддячив тією ж монетою. Оскільки московський уряд припинив війну проти Речі Посполитої і оголосив війну Швеції, то Україна уклала союз із Швецією й Трансільванією (Семигородом) та продовжувала громити польські війська. Якщо український уряд, укладаючи союз з Московською державою, послідовно виступав за рівні права його учасників і сподівався реалізувати свій намір у традиційному для Західної та Центральної Європи дусі, то московський уряд уже тоді прагнув зробити Україну своєю власністю і дивився на українців не як на союзників, а як на підданих його царської величності; з тактичних міркувань він не наголошував на цьому в момент переговорів, щедро розсипаючи обіцянки не порушувати "права й вольності" України. Не можна не сказати й про очевидні недоліки договору 1654 р., котрий не торкався цілої низки важливих питань міждержавних відносин.

Мова про деякі з цих питань, очевидно, йшла ще під час переговорів у Переяславі, про що свідчать кілька листів шляхтича С. Павші, гамбурзька ("Ординарна вівторкова газета"), німецька хроніка "Theatrum Europaeum" та деякі інші. З листів видно, що московський уряд вимагав від українського розірвати союз з Кримським ханством, заборонити приватне винокуріння, вживання тютюну (в Московській державі тоді існувала царська монополія на винокуріння, а за паління тютюну рвали ніздрі тощо); вигнати з України євреїв, а тих, хто продовжував би торгувати з ними, відлучати від церкви. Ставилися вимоги знову охрестити українців, заборонити українському простолюду носити гарні сукні, сап'янці і т. п.¹³ Швидше за все, тут маємо справу з просоченням інформації про хід переговорів у Переяславі 1654 р. Згадані вимоги московського уряду ставилися перед укра-

їнським урядом, але були ним відкинуті. Деякі з цих вимог, наприклад щодо запровадження державної монополії на винокуріння, московський уряд висував і в подальшому, як мінімум у др. пол. XVII — поч. XVIII ст.

Друга група документів, які складають договір 1654 р., відбиває процес порозуміння з московським урядом міщанського стану України-Гетьманщини. Характерно, що делегація м. Переяслава на чолі з війтом Іваном Григоровичем прибула до Москви ще перед приїздом туди посольства Тетері та Зарудного. Вони привезли 3 чолобитні на царське ім'я, в котрих прохали про підтвердження прав і привілеїв міста, а також рекомендаційного листа Б. Хмельницького з цього приводу (від 27(17).02.1654 р.). Свої пропозиції делегати Переяслава підкріпили чотирма привілеями Сигізмунда II та Владислава IV — королів Речі Посполитої. Цими привілеями місту надавалося право самоврядування (Магдебурзьке право), його жителі звільнялися від деяких повинностей¹⁴. 14 та 23 квітня 1654 р. цар видав 3 жалувані грамоти, в яких повністю підтверджував давні права Переяслава. Пізніше до Москви прибула делегація чернігівських міщан на чолі з бурмістром Григорієм Олексійовичем, яка висунула аналогічні пропозиції, підтримані листом Б. Хмельницького від 1.03(19.02). 1654 р.¹⁵ Хоча царські грамоти Чернігову не збереглися, немає підстав сумніватися в тому, що його права й вольності були підтверджені. Врешті, у червні—липні 1654 р. у Москві провадила переговори делегація київських міщан на чолі з війтом Богданом Сомковичем. Вона виклала свої пропозиції у 19 пунктах, складених не без впливу "Березневих статей", а також у двох чолобитних на ім'я царя Олексія I та боярина В. В. Бутурліна¹⁶. Статті й чолобитні київських делегатів були підкріплені рекомендаційними листами Б. Хмельницького (від 5.05(25.04). 1654 р.) та І. Виговського (генерального писаря) (від 6.05(28.04)1654 р.), а також текстами 22-х документів, серед яких були привілеї Києву від різних королів Речі Посполитої, універсал Б. Хмельницького від 7.02(28.01)1653 р., що не дійшов до нашого часу, та ін.¹⁷

Після вивчення боярами представлених пунктів переважна більшість їх була підтверджена. Підтвердження виконувалося за зразком "Березневих статей", тільки укази по пунктах видавалися не царем, який уже вирушав у похід на Смоленськ, а московським патріархом Никоном¹⁸. Отже, група документів, що з'явилася в результаті переговорів з московським урядом представників трьох значних міст Гетьманщини, мала стати своєрідним зразком і для інших українських міст. Бачимо, що міщани в своїх зносинах з московським урядом відносно легко дістали згоду. Вони добилися письмових гарантій на збереження порядків, котрі існували, тобто збереження статус-кво українських міст та їхнього населення.

Переговори з московським урядом проводила й УПЦ (Українська Православна Церква), котра тоді перебувала під омофором Вселенського (Константинопольського) патріарха. Українська церковна делегація на чолі з видатним діячем УПЦ, ігуменом Свято-Микільського Пустинного монастиря, майбутнім архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем прибула до Москви у серпні 1654 р. Вона представила свої вимоги, а також чолобитні київських монастирів, листи київського митрополита Сильвестра Косова, чернігівського єпископа З. Прокоповича, підкріплені цілою низкою послань Б. Хмельницького та І. Виговського¹⁹. Тривалі переговори не привели до порозуміння й завершилися практично нічим, якщо не рахувати вирішеного ще "Березневими статтями" пункту про права київського митрополита і київських монастирів на землі, що їм і раніше належали. УПЦ твердо стояла на позиціях зовсім не обтяжливої

належності до Вселенського патріарха (з часів хрещення Руси-України князем Володимиром Святим у 988 р.) і не хотіла всупереч церковним канонам переходити під зверхність московського патріарха, який швидко покінчив би з фактичною незалежністю УПЦ, як це сталося пізніше, після 1686 р.

Отже, бачимо, що один стан (міщани) загалом знайшов спільну мову з московським урядом, другий (козацтво вкупі з покозаченою українською православною шляхтою) — тільки частково, третій (православне духівництво) — розійшовся в головних пунктах. Основна ж маса населення Гетьманщини (селянський стан) взагалі не брала участі в цих переговорах, її не вважали суб'єктом політичного права, і вона не могла безпосередньо впливати на укладення договору. Слід зазначити, що Гетьманщина становила приблизно третину етнічних українських земель, а інші землі (Західна Україна, значною мірою Правобережна, навіть Запорізька Січ) не брали участі в переговорах і не присягали цареві, як і в цілому українське православне духівництво, не кажучи про греко-католицьке, чимало представників козацької старшини (полковники Іван Богун, Григорій Гуляницький, Йосип Глух, Іван Сірко та ін.) та, зрозуміло, селянство й жінки. Навіть коли й відбувалася присяга, то часто зовсім не так, як подавав у своєму "статейному списку" В. Бутурлін, до неї часто присилували, нерідко люди ухилялися від неї або називалися не своїм іменем.

Все сказане переконує в тому, що договір 1654 р. був незавершеним, нерепрезентативним, недосконалим, і підтримала його тільки частина українського суспільства, навіть у такому, слід визнати, досить рівноправному вигляді. Завдяки своїй рівноправності він був взаємовигідним і відкривав певні перспективи для обох держав, що виявилось в успішному спільному наступі проти Речі Посполитої у 1655—1656 рр. Однак з 1656 р. московський уряд відверто й грубо порушує договір 1654 р., хисткий союз на очах став занепадати. Подальші дії Москви в цьому напрямку по смерті Б. Хмельницького в 1657 р. свідчать про агресивний, загарбницький характер її зовнішньої політики щодо України. Це призвело до російсько-української війни 1658—1659 рр., яку Україна програла через вибух громадянської війни у своєму тилу. Військова поразка України-Гетьманщини змусила її уряд піти на укладення нового, вже нерівноправного договору з Москвою 27(17) жовтня 1659 р. З цього моменту Українська держава втрачає свою незалежність і стає автономною частиною Московської імперії...

¹ Деякі аспекти цієї проблеми ширше висвітлені нами у працях: М и ц и к Ю. А. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу середини XVII століття. — Дніпропетровськ, 1996.

² Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (далі — Акты ЮЗР). — Т. 10. - № VIII/10-г.

³ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. (далі — ДБХ). — К., 1961. — № 233.

⁴ Акты ЮЗР. - Т. 10. - № VIII/11.

⁵ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1954. — Т. 3. — №№ 17, 200. — С. 565; Російський державний архів давніх актів у Москві. — Ф. 150. — Оп. 1. — 1651 р. — № 10; 1653 р. — № 3. Детальніше про трьох українських писарчуків та перекладачів Посольського приказу див.: "Кієво-Могилянська енциклопедія в іменах". — К., 2001.

⁶ Яковлів А. Договір гетьмана Богдана Хмельницького з Москвою року 1654. Ювілейний збірник на пошану академіка Дмитра Івановича Багалія. — К., 1927. — С. 280—315; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Праці Українського наукового інституту. — Варшава, 1934. — Т. 19; Яковлів А. "Статті Богдана Хмельницького" в редакції 1659 року. Ювілейний збірник на пошану академіка

М. С. Грушевського. — К., 1928. — Т. 1. — С. 179—191; Яковлів А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. Історично-правнича студія. — Нью-Йорк, 1954.

⁷ ДБХ. - № № 239, 241.

⁸ ВУР. - Т. 3. - № 247. • ■

⁹ ВУР. - Т. 3. - № 248; ДБХ. - № 233.

¹⁰ ВУР. - Т. 3. - № 249.

¹¹ Памятники, изданные Киевской археографической комиссией для разбора давних актов. — К., 1898. — Т. 2. — Отд. 3. — № 19.

¹² ВУР. - Т. 3. - С. 572.

¹³ Бібліотека Чарторийських у Кракові. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 475.

¹⁴ Акты ЮЗР. - Т. 10. - № 9; ДБХ. - № 234.

¹⁵ ДБХ. - № 235.

¹⁶ Акты ЮЗР. - Т. 10. - № XIII/5, XIII/9; ДБХ. - № 244.

¹⁷ Там же. - № XIII/4, XIII/5, XIII/9; ДБХ. - № 244.

¹⁸ Акты ЮЗР. - № XIII/8.

¹⁹ Там же. — № XVI.

ЕТЮД 2

Нові документи з історії

Переяславської ради 1654 р.

Переяславська рада й раніше привертала до себе увагу дослідників, а останнім часом навколо неї не припиняються дискусії не лише в наукових колах, але й серед широкої громадськості. Аналізуючи розмаїття літератури, присвяченої Переяславській раді, доходимо висновку, що кількісно (але не якісно) у ньому переважають ті праці, які писалися з позицій російського великодержавного шовінізму. Інакше й не могло бути, враховуючи відсутність власної держави в українців протягом останніх двох з половиною віків.

У межах же Російської імперії, особливо в радянські часи, могло писатися в даному випадку тільки те, що відповідало офіційному поглядові. Досить згадати ухвалені ЦК КПРС у 1954 р. "Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією", від фальсифікованих багатьох в чому положень яких неможливо було відходити ні на йоту. В цих тезах особливо наголошувалося на нібито представницькому характері Переяславської ради, на однакості українського народу, котрий, мовляв, згодився на підданство цареві.

Завдання фальсифікаторів полегшувалося тим, що про Переяславську раду збереглося дуже мало джерел, а з уже відомих популяризувалися ті, що відбивали офіційний погляд на дану подію царського уряду. Маємо на увазі насамперед "статейний список" (звіт) російського посольства в Україну, яке очолював В. Бутурлін.

Хоча в ньому є чимало важливих фактів, однак не можна не сказати про тенденційність даного джерела. Бутурлін — офіційний керівник російського посольства був надто заангажованою в ці справи особою, щоб чекати від нього достатньо об'єктивного опису подій. До того ж він, як і його попередники — послі, упорядники "статейних списків", нерідко видавав бажане за дійсне, перебільшував свої заслуги, прагнучи довести, що події розвивалися саме так, як вони мали розвиватися за царською волею.

Якщо говорити про українські джерела, то ті, що збереглися (а їх дуже мало), значно поступаються звіту Бутурліна за своїм обсягом. За умов підросійського існування України, звичайно, переваги щодо виживання та популяризації мали ті з них, котрі відбивали позицію промосковськи налаштованих представників козацької старшини. І досі в російській історіографії охоче посилаються на стислу звістку літопису Самовидця, особливо наголошуючи на словах "немалая радость mezi народов стала"², од-

нак не зазначається, що автор пам'ятки (Р. Ракушка-Романовський) був правою рукою чи не найбільш промосковськи налаштованого гетьмана України Івана Брюховецького. Звістка Самовидця була використана Г. Грабянкою, а через нього — авторами ряду українських літописів XVIII ст. Критичний же відгук про дії царя щодо України міг дорого коштувати сміливцю. Водночас офіційною історіографією замовчувалися ті українські та іноземні (німецькі, польські) джерела, які містили негативну оцінку Переяславської ради та російсько-українського союзу 1654 р. Серед них вирізняються мемуари українського шляхтича Юхима Єрлича, німецька хроніка "Театр Європи", німецькі газети 1654 р., польські хроніки та ін., у тому числі й ті, котрі досі зберігаються в архівах. Серед архівних документів слід вказати насамперед на лист чорнобильського протопопа — свідка приїзду в Київ посольства Бутурліна та два листи українського православного шляхтича Семена Павші, політична позиція якого майже тотожна позиції широковідомого Адама Киселя, з котрим Павша ще в 1632 р. обстоював на сеймі Речі Посполитої права Української православної церкви. Варто зазначити, що Павша в роки Національно-визвольної війни діяв у складі війська Великого князівства Литовського у північній Україні, північніше Києва та Чернігова, під Чорнобилем. Він знав цей край, як свої п'ять пальців, мав розгалужену агентурну мережу і регулярно надсилав своєму зверхнику, князеві Янушу Радзивілли, цінну інформацію. Власне, він сам говорить, що своїх агентів до Києва, до митрополита Сильвестра Косова, він послав ще перед Різдом Христовим, тобто до 25 грудня 1653 р. за старим стилем, і базує на їх свідченнях деякі дані зі свого листа від 12(20).02.1654 р. (див. нижче документ під № 2).

Частково ці документи були відомі ще Єрличу, їх знали і частково ввели до наукового обігу такі українські історики ХХ ст., як В. Липинський та М. Грушевський. Однак їх польські оригінали ніколи не публікувалися, згадані історики використовували лише один список, між тим як існують по кілька списків цих документів, котрі мають між собою важливі різночитання. Отже, щоб ліквідувати прикру "білу пляму" й однобічність археографічних публікацій, ми пропонуємо нижче тексти п'яти листів сучасників, а часом і очевидців подій Переяславської ради.

Усі вони були виявлені нами в польських архівах, насамперед Держархіві у Кракові, Бібліотеці Чарторийських у Кракові (знамениті "теки Нарушевича" кінця XVIII ст.), фамільному архіві Замойських, який зберігається в АГАД (Архів Головний давніх актів) у Варшаві. Лист чорнобильського протопопа до Павші був писаний тогочасною українською мовою, але копіїсти дещо її полонізували. Слід зазначити, що списки цього листа незначно різняться між собою, найважливіші різночитання ми винесли у примітки. На одному з документів є важлива приписка, яка свідчить про те, що Павша писав свої листи до князя Януша Радзивілла (1612—1655 рр.), віденського воєводи, польного гетьмана литовського, а з 1654 р. — великого гетьмана литовського; а до своїх послань додав і лист чорнобильського протопопа. Інший список листів, позначених у нашій публікації номерами 1—3, ми виявили у фамільному архіві Замойських (Архів Головний давніх актів у Варшаві. Ф. "Архів Замойських". — № 3036), а також у зібранні Русецьких (Держархів у Кракові. — № 31). Існують ще деякі списки. Так, нам вдалося виявити список листа С. Павші до Я. Радзивілла від 11.01.1654 р. у рукописі Курницької бібліотеки № 991 (арк. 443 зв.), мікрофільм якого зберігається в Національній бібліотеці у Варшаві (відділ мікрофільмів, № 37233). Згадані п'ять документів дійшли до нашого часу в польськомовних копіях та перекладах. Ми подаємо тексти у головних ва-

ріантах. Так, лист чорнобильського протопопа подаємо і за списком із зібрання Русецьких, який зберіг особливості української мови, і сполонізований, з точки зору мови, список з "тек Нарушевича". Але справа не тільки в мові. Списки листів взаємно доповнюють один одного, і тому ми їх подаємо для повноти картини.

Уже з першого погляду видно, що дані документи подають інший образ Переяславської ради, ніж у звіті Бутурліна. Стає очевидним, що багато хто з жителів України вороже зустрів навіть саму думку про присягу московському цареві й тому ухилився від неї; що Хмельницькому доводилося силою змушувати людей до присяги; що люди часто називалися, присягаючи, не своїми іменами, а це, звичайно, уневажлювало присягу. Документи проливають світло на умови договору, які обговорювалися в Переяславі, але не були зафіксовані на письмі. (Це було зроблено, і то не по всіх пунктах, пізніше, під час переговорів у Москві послів Української держави.)

Вимоги Москви здійснити нове хрещення українців, заборонити їм користуватися дорогим одягом та взуттям, заборонити винокуріння та вживання тютюну тощо викликали особливо незгоду. Хоча в основі цих даних лежать чутки, однак вони досить точно фіксують наміри царського уряду. Розкол українського суспільства щодо союзу з Московією, протести й виступи проти гетьмана, московських воевод змусили царський уряд маневрувати та йти на поступки. Так, він відмовився від наміру заново охрещувати українців, заборонити тютюн, а спроби заборонити винокуріння в Україні чинилися безуспішно. Лист Тишкевича засвідчує, що царський уряд навіть пообіцяв відпустити на польський бік кордону тих українців, котрі не хотіли коритися Москві. Другий лист Павші свідчить про страту з наказу Хмельницького київського полковника Пішка (нібито за його симпатії до князя Радзивілла) й поставлення на його місце свого родича — Павла Яненка-Хмельницького; про те, що селяни й міщани ряду міст і сіл північної України стали переходити під литовську зверхність, що, без сумніву, було реакцією на укладення союзу гетьмана з Московією.

Звичайно, й опубліковані нижче документи не позбавлені певних неточностей, часом викликаних недостовірними чутками, на що нами вказано в передмові та коментарі, але не можна недооцінювати даної, в цілому достовірної, інформації. Використання цих джерел поруч з уже відомими дасть змогу повніше й об'єктивніше відтворити картину Переяславської ради та пов'язаних з нею подій 1654 р.

№ 1

1654, лютого 6 (січня 27). — Чорнобиль.

Лист чорнобильського протопопа до чорнобильського підстарости.

"Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. А вас самих востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зло діється, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир і по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли (усі), тільки духовенство не присягало, а тут всі міста й містечка присягали"^а. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Москва наїхала до

Киева. Від царя були такі поважні, як тільки можуть бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольничий і муромський намісник. Другий — Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій — Лаврін Лопухін, четвертий царський стольник², і з ними було 1000 кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми (послів) корогвами вели дев'ять турецьких коней, вбраних у попони. Потім йшли їхні корогви, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій — єдинорога, на третій — морську рибу з жіночим обличчям, у короні. Потім вели вісім турецьких коней, пишно вбраних у срібло по саму землю. За цими кіньми самі послы йшли пішки через Золоті ворота^{3~4}, де їх зустрічав отець митрополит⁵⁶, непритомніючи. А ще з ними був архімандрит зі столиці (Москви), котрий сам читав текст присяги^{6~7}, а міщани присягали. Протопопи зі столиці й інші ченці та диякони були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ із 100 тисячами німців, по десять тисяч москви⁸. Оцих гостей невдовзі сподівайтесь до себе в гості й будьте дуже пильні. Донців має бути сорок тисяч, козаків — вісімдесят¹ тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ^д. Прочитай цей мій лист усім панам^е, а мене збережи в своїй панській милості, щоб я був забезпечений вами і в Чорнобилі не був під страхом смерті. Чорнобиля зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін⁸ дня 24 січня^е. Прошу жодних листів до мене не писати, щоб я не згинув марно, бо всюди стоять залоги, але я своїм останнім плачем прощаюся з усіма вами й освідчую свою приязнь, будьте ласкаві до мене. Старанно віддаюся вашим милостям. А цар обіцяє від себе, що хто добровільно піддається й охреститься, то ще, крім цього, обіцяє підтвердити право^ж. Писано 27 січня року Божого 1654".

(Переклад з польської)

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Русецьких". — № 31. — Арк. 223.) Текстові передусе заголовок, зроблений копійстом: "Копія листа отця чорнобильського протопопа, писаного до чорнобильського підстарости".

^а У цьому списку копійст пропустив такий рядок, який є у списку в рукописі № 3036 з архіву Замойських: "Не знаю, що буде з Чорнобилем, бо, вважаю, неодмінно мусять це вчинити".

^б У цьому списку копійст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: "і все духовенство, яке за сльозами світу не бачило, а їх мосьть отець митрополит".

^в Даний фрагмент ("по десять тисяч москви") у списку з рукопису 3036 архіву Замойських подано точніше: "а москвинів тільки 50 (тисяч)".

^г У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських вказана інша кількість козацького війська — двадцять тисяч".

^д У цьому списку копійст пропустив такий рядок, який є у списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських: "Усіх оцих скоро сподівайтесь до себе"⁹.

^е У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: "мостивим панам і добродіям".

^є У списку з рукопису № 3036 з архіву Замойських цей фрагмент подано дещо в інший спосіб: "У четвер, 6 січня, однак до нас не їхав, бо був би тоді в наших руках".

^ж Закінчення листа подано в списку з рукопису № 3036 архіву Замойських в інший спосіб: "Було з ним 5 хоругов людей, уже довідалися про тебе й пильнували (тебе). Було крику й плачу, коли міщан гнали до присяги. Цар обіцяє зберегти права, маєшності тим, хто добровільно перейде на його бік і охреститься, а крім того, обіцяє додати ще прав. При цьому віддаюся твоїй милості.

З Чорнобиля дня 27 січня".

№ 1-а

"Вважай, що чи не останній раз я пишу до вашмостей, моїх милостивих панів, і бажаю вам доброго здоров'я. І вас самих врешті востаннє я бачив у Чорнобилі й просив Господа мого, щоб сталися добрі справи. Але, як бачу, зле, бо Хмельницький видав нас усіх у неволю московському цареві, видав по Володимир, по Туров і ще далі. Він сам присягнув зі своїм військом і суворо привів місто Київ під загрозою карання мечем до того, що присягли, тільки духовенство не присягало, а ці всі міста й містечка присягли. Не знаю, що вже з Чорнобилем буде діятися, вважай неодмінно це мусять вчинити. Я сам бачив своїми нещасними очима, як Москва в'їжджала до Києва. Від царя були такі поважні, як тільки можуть бути особи: старший на ім'я Василь Васильович Бутурлін, ближній боярин царської величності, намісник тверський, окольнічий і муромський намісник. Другий — Іван Васильович Оліфіров, думний дяк, третій — Ларіон Лопухін, четвертинський царський стольник і з ними було тисяча кінних московитів, два полки козаків, перед їхніми корогвами вели дев'ять турецьких коней, пишно вбраних у полони (та) головне срібло. Потім йшли їхні корогви, дуже гарні, червоно-рябі. На одній було зображено лева, на другій — єдинорожців, на третій — морська риба з жіночим обличчям, у короні. За цими корогвами самі посла йшли пішки в Золоті ворота, де їх зустрічали отець митрополит і все духовенство, котрі за сльозами світла не бачили, з(?) дяками, їх мосьть отець митрополит непритомнів. А ще з ними був архімандрит, котрий сам читав текст присяги із столиці, де міщани присягали. Протопоп зі столиці й інші чорне (духовенство) та дяки були в пишних ризах. Самого гетьмана не було. Московський воєвода йде на Київ з ста тисячами німців, а москви тільки п'ятдесят. Оцих гостей невдовзі сподівайтесь до себе в гості й будьте пильні. Донців сорок тисяч, козаків — вісімдесят тисяч. Ці йдуть проти орди. Сам цар уже виступив зі столиці з усією потугою під Смоленськ. Цього всього невдовзі сподівайтесь і лист мій всім мостивим панам і добродіям ознайми, а мене збережи в своїй панській милості, щоб моє життя було забезпечене вами в Чорнобилі. Чорнобиль зайняв царський стольник Василь Петрович Кікін в четвер шостого січня. Добре вчинив, що до нас не їхав, бо був би в руках (їх). Було з ними п'ять хоругов війська і вже про тебе взяли відомість і підстерігали. Було крику й плачу, коли до присяги гнали міщан. Цар обіцяє утримати при правах і маєностях тих, хто добровільно перейде (на його бік) і охреститься, і ще, крім цього, (обіцяє) підтвердити право. При цьому твоїй милості віддаюся.

З Чорнобиля дня двадцять сьомого січня".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторийських. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 407—408. Тексту даного списка передує наступний заголовок, зроблений копійстом кінця XVIII ст.: "1654 d. 27 January. Ex ms. arch. Rad. Niesw. Kopia listu z Czarnobyla de data 27 januar.", тобто "1654, дня 27 січня. З манускрипту архіву Радзивіллів у Несвіжу. Копія листа з Чорнобиля від 27 січня".)

№ 2

1654, 17(7) або 12(2) лютого. — Мозир. —
Лист шляхтича Семена Павші
до віленського воєводи Януша Радзивілла.

"При цій раптовій оказії я взяв оцього товариша з хоругви пана смоленського й посилаю з листом до вашої князівської мості до случкої пошти. Через нього доповідаю вашій княжій мості достовірну річ так, як ніби сам, ваша княжа мость, своїми очима зволив на це дивитися, що цей зрадник Хмельницький разом із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня¹⁰ й дістав від московського царя через посередництво отих чотирьох воєвод і п'ятого, архімандрита, подарунки, тобто шаблю, булаву і кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталось по сороку соболів, сотникам — по дві пари, отаманам — по парі. Після виконання присяги (Хмельницьким і полковниками) переяславських міщан гнали до присяги, якій вони дуже опиралися. Місцевий вїт (аж) захворів, коли його, хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці¹¹. Він мусив виконати присягу, але з розпачу помер на третій день після цієї присяги. Хмельницький добровільно відступив з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода¹², а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському полковникові й ніжинському, своєму швагру Тетері¹³ наказав провести трьох воєвод до Києва, щоб ті оволоділи замком, містом, а також прийняли присягу від міщан. Оці на третій день, 6 лютого¹⁴, з 600 козаків і 500 москви ввійшли до Києва. Не знаю, хто є старшим воєводою. Але мої люди, котрих я відправив до Києва ще перед Різдом Христовим до його мості отця митрополита, донесли, що того старшого називали Микита Микитич.

Цей став у київського вїта Сомковича. Другий, Василь Васильович¹⁵, став у Левка, кравецького цехмістра, на Широкій вулиці. А третій став у міщанина біля Вишгородської брами. їм призначили незначне утримання з Борисполя, Баришівки, Воронкова й інших міст, яке майже до Києва привезли й віддали Москві.

Коли Москва в'їжджала, то полковник Пішко наказав стріляти з гармат¹⁶, приймав їх у місті й усякі достатки їм давав. На другий день було сповіщено весь київський магістрат і посольство, аби йшли присягати. Ті дуже впиралися й не хотіли йти, але їх, як бидло, гнали козаки. Магістрат учинив присягу в мурованій церкві Пречистої Богородиці, на ринку, згідно з (текстом) московської присяги. І цей (московський) архімандрит читав їм цю присягу. Посольство ж присягало: одні — у церкві Святого Спаса, другі — у Святого Микити, треті ж — у церкві Пречистої Богородиці на Барезкі¹⁷ за тим же текстом присяги. Але вони, присягаючи, не називалися своїм власним іменем, а після цієї присяги дуже на неї нарікали й Господа Бога просять, аби якнайшвидше прийшли війська його королівської мості. Вони обіцяють охоче піддатися йому. А ту царську волю, котру їм було оголошено, вони прийняли невдячно. їм була дана така кондиція, щоб простолюд не вживав дорогих речей і не ходив у сап'янцях, а тільки в личаках та в серм'ягах, а жінкам — те саме, і то саморобних, бо не дозволили вживати бавовняних тканин або купованих полотен. На все це посольство не погодилося, і виглядає, як Бога, війська того королівської мості. Його мость митрополит не дозволив присягати, так само, як і отець архімандрит, і все духовенство, пославшись на те, що не мають згоди від

константинопольського патріарха. Не знаю, чи не були вони примушені до цього на днях. Знаю тільки те, що таким було їхнє (духовенства) рішення. Уманський і Брацлавський полки не хотіли бути (в ньому) з Хмельницьким і їхати задля цієї присяги до Переяслава. У тій Україні стався розкол наполовину. Два воєводи мали виїхати з Києва 6 числа цього місяця й прибути до Чорнобиля, залишивши свого воєводу в Києві. Взявши Чорнобиль, вони повинні були поставити гарнізоном там дуже добру Броварську сотню, задніпровську, другу Вишгородську, мирську(?), а третю — Димерську, а над ними старшим якогось московита, добре укріпивши людьми Чорнобиль. А звіди Київський полк має вести на Чернігівське воєводство воєводу¹⁸, але не знаю якого. Йому мають Остер, Кролевець, Любеч і Лоїв (підпорядкуватися). Уже, як маю певну відомість від пана Бубковського, увійшло збройних по сто чоловік для цих полків у Любеч. Він мені доповів, що любечани тікають з цією вісткою до мене, даючи мені про це знати. Так і сьогодні, того ж числа, яким датовано й лист, був (він) у мене з Брагіна, бо й у Брагинщині велика тривога. А від цих брагинців не більш як 8 миль до Чернігова, а 6 — до Любеча. Отже, на мою думку, треба через цих любечан та інших, висланих до нас і зичливих (людей) в Україні як Задніпровській, так і іншій її половині бунтувати посольство іменем його королівської мості. Тому тим любечанам я обіцяв милість вашої княжої мості, а при тому й надію на вольності від його королівської мості з допомогою вашої княжої мості. А підтвердженням милості вашої княжої мості вони отримають через лист вашій княжій мості. Доповіли мені також петриківські купці, котрі були в Києві: чули вони про те, що Москва має поставити в Києві потужний гарнізон. Другий мають поставити вони в Чернігові, а третій — у Переяславі. Чи не зволиш, ваша княжа мость, прислати сюди до нас трохи кінних людей та драгунів? Думаю, то було б добре прислати сюди також якнайбільше гармат, боєприпасів, бо в мене є тільки більше половини бочки пороху, один шматок свинцю, а тут уже треба частого сподівання приходу до себе в гості такого близького сусіда. Ми не втрачали і не втрачаємо нашої пильності й обережності".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторійських. — Відділ рукописів. — № 147. — Копія кінця XVIII ст. — С 473—477. Текстові листа передусе заголовок, зроблений рукою копіїста: "1654, дня 2 лютого. Копія листа пана Павші до князя його мості віленського воєводи з Мозира дня 2 лютого 1654".)

№ 2-а

1654, 11(1) лютого. — Мозир. — Інший список листа, шляхтича Семена Павші до віленського воєводи Януша Радзивілла.

"Це вже достовірна річ, так, ніби сам, ваша княжа мость, своїми очима звелів на те дивитися, як цей Хмельницький із задніпровськими полковниками виконав московському цареві присягу в Переяславі дня 22 січня¹⁰. Від отих чотирьох воєвод, тобто Микити Микитича, Василя Васильовича та інших, котрих імен і прізвиськ не можу знати, взяв подарунки, булатну шаблю, кілька пар сороків соболів. Полковникам дісталася по сороку соболів, сотникам — по дві, отаманам — по парі соболів. Тут же вели до цієї присяги людей вищих і нижчих станів, одних добровільно йдучих, а других примушених та приневолених. Після цієї присяги Хмельницький

добровільно відступив з Чигирина, Суботова й інших міст, а сам поїхав по жону, з котрою свою синову, (дружину) Тимоша, взявши, за Дніпро з усім своїм добром і здобиччю, взявши трохи гармат, пішов до Миргорода¹², а звідти було пригнано всі стада (коней) і бидла над Самару. Переяславському й Ніжинському полкам наказав провести згаданих воєвод до Києва, щоб ті взяли замок міста і присягу від тамтешніх міщан. Туди 6 лютого¹⁴ ці ж воєводи з 6000 козаків і 500 москви увійшли, котрим призначено утримання з довколишніх міст. Коли москва в'їжджала, то полковник Плешко наказав бити з гармат, а прийнявши їх у місті, давав їм всякі достатки. На другий день, (оскільки) уряд та посполство противилися, то козаки гнали (їх) до присяги, котру москва приймала. А між іншим, місцевий плебс дуже нарікає (через присягу на Хмельницького), бо їм тут же по виконаній присязі було оголошено таку царську волю, щоб простолюди не вживав дорогих речей, а ходив у сап'янцях, крім личаків та серм'яги, жінкам також, хіба що саморобних (тканин), а бавовняних та покупних тканин заборонили вживати. Отець митрополит, отець архімандрит і все духовенство не дозволили присягати, відмовляючись тим, що не мали на це ніякої згоди від константинопольського патріарха. Полки Брацлавський та Уманський не хотіли зноситися з Хмельницьким і їхати на цю присягу до Переяслава. В тій Україні стався розкол наполовину. До Чернобиля, Лоева й інших ближчих міст і курників (так іронічно Павша називає містечка. — Ю. М.) підходять війська. У зв'язку з цим не сумніваюсь, що ваша князівська мость захоче сюди, до нас, прислати кінноту та драгунів, бо тут вже треба таких близьких сусідів сподіватися, що ніскільки не зменшить нашої пильності й обережності".

(Переклад з польської)

(Національна бібліотека у Варшаві. — Відділ мікрофільмів. — № 37233. — Мікрофільм з рукопису № 991 відділу рукописів Курницької бібліотеки. — Арк. 443 зв. — Копія. Текст листа передує заголовок, зроблений копійстом: "Лист ротмістра папа Павші до князя його мость пана віленського воєводи. З Мозиря, від 11 січня 1654 р., про угоду Хмельницького з Москвою, підданю України, Києва, Чернігова та інших, з пересторогою від грецького (православного. — Ю. М.) духовенства".)

№ 3

1654, лютого 21 (11). — Мозир. —
Лист шляхтича Семена Павші до віленського
воєводи князя Япуша Радзивілла.

"Як тільки дійшла до мене відомість з Чернобиля від тамтешнього отця протопопа, котрий, спеціально приїхавши з Точистого Лісу * до чернوبильського села і подолавши при цьому 6 миль, скерував оцього листа до свого підстарости, який знаходиться при мені. Сьогодні мені було принесено цього листа. Прочитавши його, я тут же посилаю заради ліпшої відомости вашої князівської мости, мого милостивого пана добродія як сам оригінал мені відданого листа, так і його копію, котру я переписав. З нього, ваша князівська мость, зволиш зрозуміти, що тут, в обох Українах¹⁹, сталося. Доповідаю, однак, вашій князівській мості і то, що Кропивенсь-

У списку з архіву Замоїських ця назва подана дещо інакше: "Stekolisza" (Стеколіша).

кий ** і Полтавський полки відірвалися від Хмельницького, не хотіли (козаки) присягати московському цареві й виникли ганебні заворушення. Одного разу ці гультяї *** під час брання вівса (московитами) раптово побити киями чимало москви, й забрали в них овес. Сам Хмельницький перебуває у великому страху. Оце йому сказали, що "ми за кішки не будемо наших душ продавати, як ти сам продав і зрадив свого пана". Силою взяли присягу в чорнобильців і то від небагатьох, а тамтешні міщани, невдячне прийнявши москву, роз'їхалися по різних містах і містечках і виглядають війська (Речі Посполитої), як Бога. Доповідаю й про те, що й уся Україна зичить того ж самого. Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягнули й присягати не хочуть і з тим декларувалися, що воліють померти, ніж присягати московському цареві. З цією декларацією вони (й досі) залишилися. І то вашій князівській мості доповідаю, що 4 лютого орда знову напала на Україну й, будши в самій Білій Церкві, учинила немало шкоди й назад повернулася. Уманський полк немало в неї ясиру (?) відбив на Каміньброді **** (Кам'яному Броді. — Ю. М.). І то також принесено мені із Задніпря²⁰, як певне, що нібито калмицька орда з донцями під час відсутності хана, коли він був з Хмельницьким, вчинили немало шкоду в Криму. Оцю новину мені було принесено як достовірну, про яку я доповідаю вашій князівській мості добродієві".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторійських у Кракові. — ВР. — № 147. — С 383—384. Копія к. XVIII ст. Текстові листа передуює заголовок, зроблений копіюстом: "Копія листа пана Павші, ротмістра його королівської мості, до князя й мості віленського воеводи". Інший список даного листа виявлений нами: АГАД. — Ф. "Архів Замойських". — № 3036. — С. 174—175. Він є чітко датований 11 лютого 1654 р. У даному списку є деякі відмінності від того тексту, що взятий за основу публікації. Вони зазначені нижче.)

№ 4

1654, березня 1. — Войслановичі. —

Лист чернігівського воеводи Єжи Тишкевича до коронного канцлера Стефана Корицінського.

"Повернувшись від його мость пана сондецького, я застав моїх посланців, котрі повернулися від Хмельницького, з моїми худобами. Цей зрадник, розірвавши лігу з ханом, сам віддався в руки московського царя й Україну віддав. У присутності моїх посланців він віддав Київ, віддав усю Чернігівщину, Київ і Брацлав, аж по сам Тетерів, куди понаїжджали різні москалі аж до Павлоччі, відбираючи наші володіння. Господь Бог дає нам усе більшу кару. Боронь Боже, щоб не призвело це до останньої згуби Речі Посполитої і нас самих. Маємо очевидний упадок, але маса є таких на сеймі, котрі не хочуть цього бачити. Однак це не сеймовські авізи, сама справа наказує мені не марнувати часу. Треба полишити привати,

** У списку з архіву Замойських цей полк названо помилково "Krzywiecki" (Кривенський), хоча не виключено, що дану назву подано за іменем Кривенка, котрий був певний час у період Національно-визвольної війни брацлавським полковником.

*** У списку з архіву Замойських тут збережено дуже важливу деталь: "w gunku Perejaslawskim" (у Переяславському ринку).

**** У списку з архіву Замойських даний топонім названо явно помилково: "Kijowsym brodzie" (Київському броді), між тим як мова йде про місто в тодішньому Білоцерківському полку, нині — на території Черкащини.

змовчати аж до болю, доручити кращому часові упорядкування ексорбітанцій, а тепер треба мужам спільно, взявшись за руки, випередити ворога, а не бавитися нарядами, бо, напевно, доведеться приймати ворога коло Любліна. Після Великодня за два або щонайбільше за три тижні будемо мати ворога коло Любліна, як мої люди могли довідатися, а то й швидше. Дивляться тільки на ті війська, котрі йшли до Смоленська й Полоцька, щоб, розбивши наші сили, легко могли б до нас підійти. Сам Хмельницький ледве не під охороною (перебуває), йому не дозволяють ні з ким вести переговори. Козаки ж розгублені, не знають, куди обернутися, вичікують. А з Москви було оголошено таке: хто хоче з селян, зі шляхти чи козаків бути під московською владою, щоб приєднувались до них під присягою, а хто не хоче, то щоб відійшов за Тетерев. Тільки й того, що ніякої тиранії не буде щодо тих, котрі відступлять (за Тетерів) і добровільно від них відійдуть. А тим, які прийдуть до них (Москви. — Ю. М), обіцяють царське жалування й усякі вольності. Смерті подібні (??) ці обіцянки. Тому до вашої мості, мого мостивого пана, заради блага Речі Посполитої пишу: зволь порадити тим їх мостям, котрі звикли добиватися приватного інтересу: нехай покинуть дискусії, а займуться цією самою обороною, бо справа наглить. Треба послати до хана, знаю, що він пришле задля послуги його королівської мості і Речі Посполитої кілька десятків тисяч (орди). Вони нехай діють з боку Умані, а наші війська, які тільки є, нехай збираються коло Дубна, вчинивши там базу для війни, поки не прибуде посполите рушення, без якого неможливо обійтися. Не завадило б до союзних правителів написати, тільки боюся, щоб не вчинилося ніякої прикрости в релігії молдавському та валаському (господарям), бо цей привід узяла (на озброєння) Москва: усе, що вона чинить, — усе чинить під приводом (захисту) віри. Не завадить, однак, послати і швидко без тягання. Про інші справи не пишу; мушу шанувати час, надолужувати про минулі речі, щоб поправити їх.

Цей рік може виправити те, що втратили в минулому році, і Бог поблагословить (нас) проти порушників присяги і святого миру. Тільки щоб ми в згоді й любові, без заздрощів, тримаючись однієї, здорової ради, чинили, що, дай Боже, станеться.

А тепер віддаюся милості (вашій мості), у котрій був досі й т. д. Дано у Войславицях дня 1 березня 1654 року".

(Переклад з польської)

(Бібліотека Чорторийських у Кракові. — Відділ рукописів. — № 147. — С. 517—518. — Копія кінця XVIII ст. Текстові листа передують заголовком: "1654, дня 1 березня. Копія листа від його мості пана Тишкевича, воеводи чернігівського, житомирського старости, до його мості пана коронного канцлера.")

№ 5

1654, квітня 7 (березня 28). — Мозир. —

Лист С. Павші до князя Я. Радзивілла.

"Господь Бог залишається найкращим свідком того, що я вашій мості зичив і зичу того, щоб якнайраніше давав знати вашій князівській мості про те, що тут, в цих Українах, діється, аби тільки я що-небудь знав. Певну відомість я, не затримуючи, передам вашій князівській мості. І донині, не зупиняючи своєї праці, докладно ретельних зусиль і все ж любечан і лоївців, які мешкають по різних місцях, як от у Чернігові, Ніжині, Ост-

рі, Козельці, до того привів, що вони обіцялися бути вірними і щирими підданими вашої князівської мості. Вони бувають у мене і ці універсали від мене розіслали, обіцяючи мені те, що й інших мали б до цього приводити, щоб були зичливими королеві його мості, пану нашому мостивому; також і ці селяни з любецьких сіл, з цього боку Дніпра мешкаючих, такої чесноти обіцяли дотримуватися, що дай Господи Боже, аби захотіли, як обіцяли, повідомляти мене про ворога. Зараз у мене були купці деякі з Козельця з лагоминками для їх продажу. Ці теж обіцяли виявити чесноти і віру королеві, його мості, згідно з їхнім приреченням і присягою. Тепер яку маю відомість, що прийшла перед датою написання мого листа, ту й передаю вашій князівській мості, а саме: увійшло до Києва кілька тисяч москви і на тому ж валу, на тому пляці біля св. Софії вони стали. Зразу ж було наказано місту й Печерському монастиреві і всій чернецькій волості, так само, як і ближнім селам і містечкам привезти по три дубових палі від диму, після чого їх хочуть ставити по цьому валу і фортифікувати місто. Цей зрадник Хмельницький резидує в Чигирині разом з Виговським, а їхні дружини з дітьми так само, як і синова дружина (Роксанда Лупу-Хмельницька. — Ю. М.) з усім добром знаходяться в Миргороді. Цими часами бігав сам зрадник до Путивля і там вів переговори з московськими воеводами. Московські війська стоять у Комарицькій волості і ще нікуди не виступають, що, розумію, сталося тільки через брак сіна. Тепер прийшла свіжа козацька залога до Чорнобиля, яких не більше ніж 150 кінних. Москви ж між ними тільки 30 кінних. Ці в минулу неділю вже не дозволили нашим купувати збіжжя, а тих бідолах вигнали з міста; взяли з них по 4 злотих грошей від воза за мито і, виправляючи їх з міста, наказали їм таке передати: "Якщо хочете мати хліб, то виходьте сюди, до нас, з дружинами і з дітьми, і це буде краще для вас". Те саме сталося і в Іванкові. А з Котельні і з інших там містечок на минулому тижні прийшло до Норинська²¹ понад 100 кінних, і що було залишилося людей на тому погоріліську, всіх з дружинами, з дітьми і з їхнім добром забрали на свої вози і повезли з собою на Україну. Не залишилося там більше людей, тільки кілька баб у шпиталі. Ця сама залога в Чорнобилі наказала всій волості, щоб по три палі привезли до міста і там, як і в Горностайполі, думають укріплятися (? — Ю. М.). Мені обіцялися як чорнобильці, так і горностайпільці, бути зичливими, що сумнівно, бо вже ці залоги лягли і вже почали просити за царя Господа Бога і ці московські церемонії почали виконувати. У Чернігові ще досі не було залоги. Але місцеві козаки знаходяться дома і годують коней, готують хліб (про запас). І все це діється по всій Україні. Хмельницький прислав з Чигирини Яненка на київське полковництво. Цей зрадник, приїхавши цими часами, показав свою суворість, наказав стягти Пішка, колишнього київського полковника, але яка була причина того, знати не можу. Але мені про це донесено, що (Пішко) був прихильним до наших. Але я знову послав (людей) як за Дніпро, так і до Києва, щоб дістати певні відомості. Маю також певну відомість, що Хмельницький послав до хана, просячи його царським іменем, щоб він залишався при московських і козацьких військах, обіцяючи йому від московського царя грошей вдвічі більше, ніж ті, які б йому дісталися від короля його мості, а в заручники хоче дати йому свого сина, аби тільки повернувся до московського царя. І то теж вашій князівській мості, пану моему милостивому, доповідаю, що на минулому тижні вийшло було лужної челяді (?), про котру мені донесли, що їх було чотирьох, і прийшовши до села Дернович, схопили селянина і, мучивши його, дістали від нього певну відомість, що ми й татарські хоругви знаходи-

мося у повній обережності, чинимо денні й нічні сторожі. Тоді вони спалили село і, замучивши кілька селян, повернулись до Дніпра."

(Переклад з польської)

(Держархів у Кракові. — Ф. "Зібрання Пінощі". — № 363. — С. 997. Копія. Тексту листа передує заголовок, зроблений копійстом: "Лист пана Шимона Павші, писаний дня 28 березня з Мозиря".)

КОМЕНТАР

¹ Більшість присягаючих у Києві здійснило цей акт 26 січня, а решта — 29-го. Тут і далі датування подається за новим стилем.

² Даним посольством керували Василь Васильович Бутурлін, боярин, тверський намісник Іван Васильович Олфер'єв, окольничий і муромський намісник та думний дяк Ларіон Дмитрович Лопухін. У складі посольства були також 9 царських стольників, у т. ч. і Василь Петрович Кікін, відомий дипломат, який відіграв неабияку роль у дано му посольстві. Очевидно, через це автор листа вважав, що Кікін теж очолює посольство. Слово "четвертинський" є помилкою копійста, бо мало бути: "четвертий".

³⁴ Згідно з царським наказом, посольство Бутурліна мали супроводжувати 200 московських стрільців на чолі зі своїм головою Артамоном Матвєєвим. Збройний ескорт Бутурліна прибув до Києва з Переяслава 26 січня. Перед міським валом його зустрів київський митрополит Сильвестр Косов, архімандрит Києво-Печерської лаври Йосиф Тризна, чернігівський єпископ Зосим та інші духовні особи. Після цього всі поїхали до Золотих воріт, між ними й Софійським собором зібралася основна маса київського духовенства. Так описано зустріч у статейному списку В. Бутурліна (Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. — М., 1954. — Т. 3. — С. 478-479)...

⁵ Мається на увазі київський митрополит у 1647—1657 рр. Сильвестр Косов.

⁶⁻⁷ До складу посольства Бутурліна пізніше приєдналися представники російського духовенства на чолі з Прохором, архімандритом Преображенського монастиря в Казані, та Андріаном, протопопом Рождественського собору в Москві.

⁸ В. Кікін був дійсно посланий приймати присягу до 22 міст Київського полку, се ред яких на останньому місці значився Чорнобиль.

Див. список українських полків і міст, складений представниками царського уряду (Воссоединение... — Т. 3. — С. 517). Однак ще 28 січня Кікін був у Києві, тому маємо, очевидно, помилку копійста, який написав "січня" замість "лютого". 6 лютого 1654 р. припадало на п'ятницю, а не на четвер.

⁹ Царський наказ воєводам, які вирушили до Києва, датований 10.11 (ЗОЛ) 1654 р. Щоправда, згідно з ним у їхньому розпорядженні мала бути значно менша кількість війська. Однак майже вся російська потуга мала вступити у війну проти Речі Посполитої, сам цар очолив армію, котра рухалася на Смоленськ. Лист же відбиває досить до стовірну інформацію про плани царського уряду щодо ведення кампанії, які були реалізовані тільки частково.

¹⁰ Дата вказана помилково, бо Хмельницький присягав цареві 18 січня 1654 р. за новим стилем. За іншим списком листа інша дата (27-го) теж вказана помилково.

¹ Мається на увазі соборна церква Успіння Пресвятої Богородиці.

² Теоретично Хмельницький міг бути в Миргороді в проміжку між 24 та 26 січня 1654 р., однак якихось інших даних, які ствердили б цей факт, у джерелах поки що не знайдено. За іншим списком ще стверджується, що Хмельницький побував у Чигирині й Суботові.

³ Тут дещо плутана інформація. Переяславським полковником був Павло Тетеря, а ніжинським — Іван Золотаренко, сестра якого, Ганна, була дружиною гетьмана Богдана Хмельницького.

⁴ За іншим списком, вказана дата 3 лютого, що вже ближче до істини. Насправді царське посольство, як говорилося вище, прибуло до Києва 26 січня.

⁵ Якщо "Василь Васильович" — це, без сумніву, Бутурлін, то "Микита Микитович" — плід якогось непорозуміння. Мабуть, тут слід мати на увазі І. В. Олсуф'єва. "Третій, очевидно, Л. Д. Лопухін".

⁶ Статейний список Бутурліна стверджує, що коли царські послі їхали від Софійського собору до своєї резиденції, то при проїзді повз колишню резиденцію київського воєводи Адама Киселя там били з гармат.

⁷ Як свідчить "Літописець" Дворецьких, козаки присягали в церкві Вознесіння Господня, а міщани з посольством — у соборній церкві Пресвятої Богородиці, що стояла на ринку.

⁸ Посольство Бутурліна вийшло з Києва на Ніжин 30 січня, а 6 лютого прибуло з Ніжина до Чернігова.

⁹ Під "двома Українами" треба розуміти в даному контексті правобережну і ліво бережну частини Гетьманщини.

¹⁰ "Задніпрям" називали тоді найчастіше Лівобережну Україну.

¹¹ Норинськ — нині село Овруцького р-ну Житомирської області, знаходиться на південний захід від Овруча. Вище згадуються також Горностайпіль та Іванков — села, що знаходяться під Чорнобилем.

(Далі буде)